הרב יהודה זולדן, באר יהודה – ראש השנה, עמ' 405-421

שיעור כד

כפאו ואכל מצה... התוקע לשיר

(ראש השנה כח ע"א-ע"ב)

הקדמה
א. כפאוהו גויים לאכול מצה בליל פסח
1. רש"י: גופו של האדם שכפו עליו ניזון
2. רמב"ם ושולחן ערוך: האדם שכפו עליו מודע למצווה
ב. "אמר רבא: זאת אומרת התוקע לשיר יצא"
סיכום

הקדמה

בגמרא (כח ע"א) נאמר:

> שלחו ליה לאבוה דשמואל: כפאו ואכל מצה – יצא.[1]
> כפאו מאן? אילימא כפאו שד, והתניא: עתים חלים עתים שוטה. כשהוא חלים – הרי הוא כפקח לכל דבריו, כשהוא שוטה – הרי הוא כשוטה לכל דבריו!
> אמר רב אשי: שכפאוהו פרסיים.
> אמר רבא: זאת אומרת – התוקע לשיר, יצא.
> פשיטא, היינו הך? מהו דתימא: התם אכול מצה אמר רחמנא והא אכל, אבל הכא "זכרון תרועה" (ויקרא כג, כד) כתיב, והאי מתעסק בעלמא הוא? קא משמע לן.

"כפאו מאן?" ההסבר הראשון הוא שאין מדובר על כפייה חיצונית של בני אדם, אלא ש"כפאו שד" – שיגעון כפייתי אחז בו לאכול מצה ללא מודעות וללא שליטה. אדם זה לא יצא ידי חובה כי באותו זמן שאחז בו אותו שיגעון, הוא מוגדר שוטה שפטור מן המצוות.[2] ההסבר השני הוא הסברו של רב אשי לפיו מדובר היה שפרסיים – גויים, כפו אותו לאכול את המצה.[3] אדם זה לא יזם ולא שלט בעצמו בנוגע למה שהוא אכל, אך הוא מודע לכך שאכל מצה, ובמצב כזה ההלכה היא שיצא ידי חובה.[4]

---

1 בגמרא (כז ע"ב) נאמר: "שלחו ליה לאבוה דשמואל: קדחו ותקע בו? יצא". בירושלמי (ג, ו) נאמר: "אבא בר בא שאל לרבי: שופר קדוח מהו? אמר ליה: כזה תוקעין בעייני טב". שמו של אביו של שמואל היה אבא בר אבא. נראה שגם בנוגע לכפאו מצה, אבוה דשמואל שאל את רבי, ותשובתו של רבי הייתה שיצא ידי חובה. גם במסכת פסחים (קג ע"א) מופיע שאבוה דשמואל שאל את רבי: "שלח ליה אבוה דשמואל לרבי: ילמדנו רבינו...". ראה גם חולין יז ע"א. פירוש אחר לפי דברי הרב מנחם המאירי (חיבור התשובה – משיב נפש, מאמר שני פרק ה) שכתב: "שלחו ליה לאבוה דשמואל: קדחו בזכרותו ותקע בו, מהו? שלח להו: יצא, דמין במינו אינו חוצץ". לדברי המאירי אבוה דשמואל הוא שנשאל. כך ניתן גם להסביר את סוגייתנו: "שלחו ליה לאבוה דשמואל: כפאו ואכל מצה [מהו? שלח להו:] יצא".

2 הברייתא שצוטטה בגמרא היא תוספתא (תרומות א, ג): "זה הכלל כל זמן ששוטה הרי הוא כשוטה לכל דבר, וחלום הרי הוא כפיקח לכל דבר". בירושלמי (תרומות א, א) נאמר: "דו הוא קורדייקוס שאמרו חכמים. פעמים שוטה, פעמים חלים. בשעה שהוא שוטה הרי הוא כשוטה לכל דבריו, ובשעה שהוא חלים הרי הוא כפיקח לכל דבריו". בביאור אופי המחלה ראה: הרב נחום רבינוביץ' (יד פשוטה, הל' גירושין ב, יד [עמ' תרב-תרח]; הל' חמץ ומצה ו, ג [עמ' תריג]).

3 הריטב"א (ראש השנה שם) הקשה מדוע העמיד רב אשי שכפאוהו פרסיים, יכול היה להעמיד שמדובר שבית דין של ישראל כפו אותו? ראה בהרחבה בשיעור ב: "עד שיאמר 'רוצה אני'", "עד שתצא נפשו".

4 שני מצבים אלו – כפייה על ידי גויים ושליטה של רוח רעה (שד) – נזכרו גם במשנה (עירובין מא ע"ב): "מי שהוציאוהו נכרים או רוח רעה – אין לו אלא ארבע אמות". הרע"ב (שם) פירש על בסיס דברי רש"י: "מי שהוציאוהו עובדי כוכבים

בעקבות הדיון בנוגע למי שכפוהו לאכול מצה, הסיק רבא: "זאת אומרת: התוקע לשיר – יצא". בגמרא נאמר ששני המקרים דומים, ואם כן מדוע רבא היה צריך להסיק מסקנה זו ממקרה הכפייה לאכול מצה? התשובה היא שהיה מקום לומר שהתוקע לשיר הוא מתעסק בעלמא, ובמשנה (לב ע"ב) נאמר שהמתעסק לא יצא ידי חובת שופר. הגמרא (לג ע"ב) דנה אם דברי רבא בנוגע למי שתוקע לשיר תואמים את האמור במשנה שם, והמסקנה היא שאין חובה להסביר את דברי רבא כך.

להלן נעיין בהסברי ראשונים לשני המקרים הללו: כפייה לאכול מצה, והתוקע לשיר.

א. כפאוהו גויים לאכול מצה בליל פסח

1. רש"י: גופו של האדם שכפו עליו ניזון

במה ששלחו לאבוה דשמואל צוינה העובדה שהאכילו אדם בכפייה מצה. לא כתוב מה הייתה כוונתו של אותו אדם בעת שהגויים כפו עליו לאכול את המצה. רש"י (ד"ה שכפאוהו פרסיים) כתב: "אף על גב שלא נתכוון לצאת ידי חובת מצה בליל ראשון של פסח – יצא". נראה שכוונת רש"י לומר שאותו אדם היה פסיבי. לא הייתה לו כוונה שלילית שלא לצאת ידי חובה, וגם לא הייתה לו כוונה חיובית לצאת ידי חובת המצווה. הוא היה חסר כוונה, ובכל זאת הוא יצא ידי חובה ואינו צריך לאכול שוב.[5] רש"י (ד"ה מהו דתימא) נימק מדוע הוא יצא ידי חובה:

> התם אכול מצה קאמר רחמנא, והא אכל ונהנה באכילתו, הלכך לאו מתעסק הוא. שהרי אף לענין חיוב חטאת אמרינן (כריתות יט ע"ב): המתעסק בחלבים ובעריות – חייב, שכן נהנה.

אותו אדם שכפו אותו יצא ידי חובה כי בפועל הוא אכל ונהנה מאכילה זו. רש"י כתב שאין לראותו כמתעסק, והשווה זאת להלכה שנאמרה בנוגע למי שהתעסק ואכל חלבים או שהתעסק בענייני עריות שחייב מפני שנהנה, וכמו שנאמר בגמרא כריתות (שם): "אמר רב נחמן אמר שמואל: מתעסק בחלבים ועריות – חייב, שכן נהנה". יושם לב שבעל המימרא הוא שמואל, שדן בסוגייתנו בנוגע לגויים שכפו אדם לאכול מצה והדין הוא שיצא ידי חובה. אף על פי שרש"י כתב שאותו אדם שכפו אותו לאכול מצה "לאו מתעסק הוא", רש"י השווה זאת לדין מתעסק מאחר שבהמשך סוגייתנו השוותה הגמרא את דין מי שכפו אותו לאכול מצה למי שתוקע לשיר "והאי מתעסק בעלמא הוא".[6]

– לאנסו חוץ לתחום. או רוח רעה – שנכנס בו שד ונטרפה דעתו ויצא חוץ לתחום, וחזר ונשתפה והרי הוא חוץ לתחום".

5 בגמרא (כתובות נא ע"ב) נאמר: "אמר אבוה דשמואל: אשת ישראל שנאנסה – אסורה לבעלה, חיישינן שמא תחלתה באונס וסופה ברצון. איתיביה רב לאבוה דשמואל: 'אם תשתבאי אפרקינך ואותבינך לי לאינתו'! אישתיק. קרי רב עליה דאבוה דשמואל: 'שרים עצרו במלים וכף ישימו לפיהם' (איוב כט, ט). מאי איה ליה למימר? בשבויה הקילו. ולאבוה דשמואל, אונס דשריא רחמנא היכי משכחת לה? כגון דקאמרי עדים שצווחה מתחלה ועד סוף". הרב אברהם שמואל בנימין (כתב סופר, כח ע"א) כתב: "נראה לי בכפאוהו לאכול והוא אנוס מתחילה ועד סופו עומד וצווח, בוודאי לא מברך, הגם שאי אפשר שלא יהנה ממנו וחיך אוכל יטעם ובטנו מלא, מכל מקום הנאה הבאה בעל כרחו היא. ועיין שם בכתובות דגם לאבוה דשמואל בצווחת מתחילה ועד סופה אונס מקרי, הגם שאי אפשר שלא תהנה מעבירה, מכל מקום בעל כרחה דידה הוא. אלא דמשם ליכא ראיה כיון שאנוסה היא גם לבסוף לא נאסרה על בעלה כיון שלא מעלה ברצון ולא נהנית מבועל רק בעל כרחה דידה, מכל מקום יש לומר לענין ברכה מברך כיון שנהנה מן המאכל. אבל מכל מקום נראה לי דלא יברך בכהאי גוונא, דזה לא הנאה מקרי, הגם שהחיך נהנה ובני מעיין מתענגים במה שנכנס בהם, מכל מקום אין רצון האוכל בו והוי כלא אפשר ולא קמיכוין דמותר לכולי עלמא (פסחים כה ע"ב)".

6 הרב יוסף ענגל (אתוון דאורייתא, כלל כד) הקשה על דברי רש"י שהשווה בין אכילת מצה בכפייה לבין מתעסק בחלבים ובעריות שהדין הוא שחייב מפני שנהנה: "הנה הדמיון הנ"ל קשה להבין, דסברא זאת שייכא רק בחלבים ובעריות שהם דברים אסורים ומתועבים, ועל כן הסברא נותנת שההרגש הנאה מהם הוא האיסור שרצתה תורה שלא תהנה נפש אדם מהם למען לא תתעב על ידי ההנאה... ועל כן כיון שההנאה הוא האיסור שפיר שייך לחייב מתעסק מטעם שכן נהנה דכיון דנהנה הרי נעשה האיסור וכנ"ל. אבל במצות מצה מנא ליה לומר שרצתה התורה הרגש הנאה מהמצה, דלמא מעשה אכילת המצה כמשמעו הוא המצוה ואם כן כשאינו מתכוון למצוה מה בכך שהוא נהנה הלא אין ההנאה מצוה כלל? ...ואולם לפי מה שכתבתי... דבאכילת קדשים ההנאה בעצמותו הוא המצוה משום דדרשינן 'למשחה

כדברי רש"י כתב גם הראב"ד (כתוב שם, ראש השנה ז ע"א בדפי הרי"ף [כתוב שם, פסחים כה ע"א בדפי הרי"ף]):

> דכיון דאכל מצה הרי נהנה **גרונו ומעיו**. והלא מתעסק שהוא פטור לענין לשבת, לענין חלב ועריות חייב. ולעולם כל לענין אכילה לא בעינן כונה למצוה, אבל לשאר מצוות בעינן כונה כפשטה דמתני'. וכן עיקר.

ההנאה המדוברת היא הנאת גרונו ומעיו. אין מדובר על הנאה במובן של תענוג, פינוק וכד' כי לא זו מטרת המצווה של אכילת מצה בליל פסח. הכוונה היא שגופו של אותו אדם ניזון מכזית מצה בליל הסדר ועל כן הוא יצא ידי חובה.[7] כך הסביר הרב שלמה פישר (בית ישי, סי' כג):

> טעם הדין במתעסק בחלבים ועריות חייב, הוא משום דבעברות אלו קפידת התורה היא על מעשה גוף האדם, והיינו שהאדם מוזהר שגופו לא יאכל מאכלות אסורים. אם כן באכילות של מצוה כגון אכילת מצה, הוי נמי הגדר שהאדם מצווה שגופו יאכל מצה... רק בלילה הראשון שייך ברכה דגדר המצווה הוא, שהאדם יאכיל את גופו מצה. מה שאין כן בשאר הימים הגדר הוא שתהא פת אכילת גופו מצה, הלכך לא שייך התם ברכת המצוות.[8]

אם אדם יאכל חלב והתברר שהוא לא נהנה מהחלב – לא היה לו טעים וכד', הוא יהיה חייב. על המצה שאוכלים בליל הסדר מברכים את ברכת "המוציא", וכביטוי המיוחד של הגמרא (כט ע"ב): "ברכת הלחם של מצה". זאת היא ברכת הנהנין, וכשמה כן היא שהגוף נהנה, ואסור לו לאדם להנות מן העולם הזה בלא ברכה (ברכות לה ע"א – לו ע"א), אך המטרה העיקרית באכילת מצה בליל הסדר איננה להנות את הגוף, אלא לקיים את מצוות

לגדולה כדרך שהמלכים אוכלים' (סוטה טו ע"א; זבחים כא ע"א, צא ע"א; חולין קלב ע"ב) והארכתי שם בזה. ואם כן שפיר לא בעי כוונה, ודמי שפיר למתעסק בחלבים ועריות חייב שכן נהנה". נראה ש'למשחה לגדולה' הכוונה היא לאופן הכנת הקרבן וטעמו, למקום שאוכלים בו, לאכילת שובע בקרבן פסח ועוד, וכפי שכתבו תוספות (יומא כה ע"א ד"ה אין ישיבה): "היינו טעמא דמותר לישב ולאכול קדשים דבאכילת קדשים כתיב בהו 'למשחה' לגדולה כדרך שהמלכים אוכלין והיינו מיושב". אך לא נזכר שלמשחה וגדולה משמעותה הנאה חומרית גופנית. על למשחה וגדולה באכילת קדשים ובמיוחד בקרבן פסח ראה בהרחבה בספרי: "'אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן' כדי שייאכל על השובע", באר יהודה – פסחים, עמ' 477-490.

7 הרב אברהם חיים שור (תורת חיים, חולין קכ ע"א) כתב: "גבי מצה דלאו בהנאה תליא, מלתא דמצות לאו ליהנות ניתנו, דאפילו בלע מצה קיימא לן (פסחים קטו ע"ב) דיצא אף על גב דלא נהנה ממנה". יש להעיר שבנוגע ל"בלע מצה" החידוש הוא שיצא על אף שלא הרגיש בטעם המצה, ולא מפני שלא נהנה מהמצה. אמנם את שתי האמירות הללו – "מצוות לא ליהנות ניתנו" וכן "בלע מצה יצא" – אמר רבא. ראה בדברי הרב יחזקאל לנדא (שו"ת נודע ביהודה, יורה דעה, מהדורא קמא, סי' לה) שהשיג על דברי התורת חיים.

8 הרב יוסף תאומים (פרי מגדים, אורח חיים פתיחה כוללת חלק ג, אות ה [צוין ע"י רבי עקיבא איגר, שולחן ערוך אורח חיים, סי' תעה, ד)] כתב: "ואני מסופק אם אנסוהו לאכול מרור מר ומזיק לגרונו, אם יצא ידי מרור או לאו. דמצה נהנה כמתעסק בחלבים דחייב שכן נהנה, מה שאין כן במרור כהאי גוונא. וכי תימא מרור בזמן הזה דרבנן ובדרבנן אין צריך כוונה, הא כיון שלא לצאת כתבנו, אף בדרבנן לא יצא". הרב יהושע פלק (פני יהושע, ראש השנה כח ע"א) כתב שברור שבמרור לא נהנה ולא יצא. כאמור, הביטוי "הגוף נהנה" אין כוונתו להנאה במובן של תענוג, פינוק וכד', שהרי אין חובה ליהנות הנאה כזאת מאכילת המצה. הכוונה היא לומר שהגוף ניזון מהמאכל שמצווה לאכלו, וכך גם בנוגע למרור. אם כפו אדם לאכול מרור, הוא יוצא ידי חובת המצווה כי גופו ניזון מהמרור. כמו כן המרור אכן מר, אך הוא איננו אמור להזיק לגרון או לכל איבר אחר בגוף. ראה גם בדברי הרב משה סופר (ראש השנה כח ע"א) ובדברי בנו, הרב אברהם שמואל בנימין (כתב סופר, ראש השנה שם; שו"ת כתב סופר, אורח חיים סי' קז, ב). ראה בהרחבה בספרי: "'דרכיה דרכי נעם' – הירדוף כהדס, ומרור מר", באר יהודה – סוכה, עמ' 212-221. בנוגע לאכילת קרבן פסח ללא כוונה כתב הרב צבי אלימלך שפירא מדינוב (דרך פקודיך, מצוות עשה ו, חלק המחשבה אות ב): "במצוות אכילת פסח, אם בדיעבד לא כיון באכילתו לשם מצווה אפילו הכי יצא ידי חובת המצוה, כיון שהוא דבר הנאה לחיך, כמו באנסוהו לאכול מצה דיצא ידי חובתו". הרב יוסף תאומים (פרי מגדים אורח חיים משבצות זהב סי' תרצה ס"ק א) כתב: "וסעודת פורים ומתנות לאביונים ומשלוח מנות, י"ל צריך כוונה. ובסימן תע"ה [סעיף ד] ובמגן אברהם ס"ק יד דמצה שנהנה יצא אף על גב דלא איכוון. י"ל סעודה עיקר לזכר הנס שנעשה ע"י סעודה, על כן בעי כוונה, וצ"ע". הרב ישראל מאיר הכהן מראדין (משנה ברורה סי' תרצה ס"ק ד) ציין את דבריו. נראה שמצה, וכן פסח ומרור, התורה ציוותה לאכול בלילה זה כזית ממאכלים אלו דווקא, ועל כן גם אם לא כיוון יצא. אך בפורים יש לעשות סעודה, ואדם רשאי לאכול בסעודה מה שהוא רוצה וכפי שהוא אוכל ארוחת צהריים בכל יום על פי רצונו. על כן יש לכוון שסעודתו זו היא לשם סעודת פורים זכר לנס.

ה', ועל כן אנו מברכים גם את ברכת המצוות "על אכילת מצה".[9] כשמקיימים מצוות עשה, עושים פעולות שונות באמצעות הגוף ואיבריו. בכל יום יש מצווה להתעטף בציצית ולהניח תפילין, בראש השנה מצווה לשמוע קול שופר, ביום הכיפורים מצווה לצום, בחג הסוכות מצווה לשבת בסוכה וליטול ארבעה מינים, אדם מצווה למול את בנו, ועוד מצוות רבות, ובליל הסדר המצווה היא לאכול פסח, מצה ומרור. לא עושים את כל המצוות הללו על מנת ליהנות מהן, וכאמור בסוגייתנו (כח ע"א): "מצות לאו להנות ניתנו", וכהסברו של רש"י (ד"ה לא): "לא ליהנות נתנו לישראל להיות קיומם להם הנאה, אלא לעול על צואריהם ניתנו". במקום אחר כתב רש"י (חולין פט ע"א ד"ה ורבא אמר): "...שהמצות שנתנו לישראל לא ליהנות נתנו להם, לא לשם הנאה נתנו להם, אלא גזירת מלך היא עליהם", ועוד כתב רש"י (סוכה לא ע"ב ד"ה ואם נטל): "...דמצות לאו ליהנות ניתנו, כלומר: אין קיום מצות הנאת הגוף, אלא עבודת עבד לרבו". גם אם אדם אינו נהנה הנאת גוף בעת קיום מצוות – הוא חייב בהן, וכדברי הרב מנחם המאירי (בית הבחירה, כח ע"א):

> שלא ניתנו המצות להיות קיומם הנאה לגוף, ומוכרח הוא האדם לעשותם, הן שתהא לו הנאת הגוף בקיומם הן שיהא לו צער.[10]

הרב יעקב משה חרל"פ ("הנועם שבקבלת עול מלכותו יתברך", מי מרום – אורי וישעי, עמ' קנו-קנז) הסביר שיש אנשים שמחפשים הנאות בקיום מצוות "להשביר צמאונם, שואפים לאיזה דבר, ואינם מוצאים". הם אינם מוצאים, כי:

> עיקר כל מלכות שמים להיכנע בפני רצונו יתברך בלי שום התחכמות והתנשאות לאמור "שמועה זו נאה שמועה זו אינה נאה" (עירובין סד ע"א), אלא כל מה שיודעים שזהו רצונו יתברך שמו צריכים לקבל בקבלת עול מלכותו לעולם ועד... ורק בזה ישברו את צמאונם אשר "לא רעב ללחם ולא צמא למים כי אם לשמוע את דבר ה'" (עמוס ח, יא), לשמוע כדי לקבל עול מלכותו. וזהו ענין אמרם "מצוות לאו להנות ניתנו" (ראש השנה כח ע"א) ומפרש רש"י ז"ל "משום דלעול ניתנו", כלומר שהמצוות לא נשפלו לכלל הנאה אחרת פחותה מהנאה היותר עליונה אשר כל שאר ההנאות כלולות בקרבה ובטילים בפניה, כנר לפני אבוקה. והיא היא ההנאה של הרגשת העול הקדוש והנשגב, והיא החירות היותר גדולה בעולם, מצוות לאו להנות נתנו.

מצוות לא ניתנו כדי שאדם ייהנה מהן הנאה חומרית כמו שהוא נהנה כשהוא אוכל מאכל טעים או כל הנאה חושית אחרת. מדובר על הנאה רוחנית גבוהה שאדם מרגיש כשהוא ממלא את רצון ה'. כך ראה הרמב"ם (הל' תשובה י, ב) את המעלה הגבוהה של עובד ה' באמת:

> העובד מאהבה – עוסק בתורה ובמצות, והולך בנתיבות החכמה, לא מפני דבר בעולם, ולא מפני יראת הרעה, ולא כדי לירש הטובה, אלא עושה האמת מפני שהוא אמת וסוף הטובה לבא בגללה, ומעלה זו היא מעלה גדולה מאד.

"ולא כדי לירש הטובה" – מכל סוג שהוא, כולל הנאה חומרית חושית מקיום המצווה. הנאה מקיום מצווה איננה מטרה, וקיום המצווה איננו מותנה או תלוי בהנאה ממנה.

2. רמב"ם ושולחן ערוך: האדם שכפו עליו מודע למצווה

הרמב"ם (הל' חמץ ומצה ו, ג) פסק להלכה כדברי אבוה דשמואל:

---

9 בסימנים שמופיעים בתחילת ההגדה של פסח אומרים "מוציא, מצה". אלו הם שני סימנים שמתייחסים לשתי הברכות: ברכת "המוציא" וברכת "על אכילת מצה". לא נכון לקרוא אותם כסימן אחד: "מוציא מצה".

10 בסוכה יש הלכה מיוחדת שמצטער פטור מן הסוכה (סוכה כה ע"ב – כו ע"א). אך אין הכוונה שמי שאינו נהנה לשבת בסוכה נחשב למצטער, אלא מדובר במצב שלא ניתן לשבת בסוכה בשל ריח רע מאוד, גשמים מרובים ועוד. ראה בהרחבה בספרי: "סוכה במקום שיש ריח רע, ובמקום סכנה", באר יהודה – סוכה, עמ' 91-104.

אכל מצה בלא כונה, כגון שאנסוהו גוים [או לסטים][11] לאכול, יצא ידי חובתו.[12]

"אכל מצה בלא כונה" – הרמב"ם הציג את דברי הגמרא באופן שונה. ראשית הוא קבע את העיקרון שמדובר באדם שלא התכוון, ואחר כך כתב דוגמה, כדי לומר שנקודת המוצא לדיון בהלכה זו היא שאותו אדם לא התכוון. לא הייתה לו שום כוונה בעת שאכל בכפייה את המצה; הוא לא התכוון לקיים את המצווה, וגם לא התכוון שלא לקיים את המצווה, הוא היה פסיבי בעניין זה. את המקרה פירש הרמב"ם כרש"י.

"אכל מצה" – ההנחה היא שאותו אנוס מודע לכך שזו מצה וכנראה גם שמדובר בליל פסח, אך כאמור לא הייתה לו כוונה מיוחדת בעת שכפו אותו לאכול.

"כגון שאנסוהו גויים" – הרמב"ם לא כתב כדברי רב אשי "שכפאוהו פרסיים" אלא כתב באופן כללי שגויים כפו את אותו אדם לאכול מצה. נראה כדברי הרב יהושע פלק (פני יהושע, ראש השנה כח ע"א): "מצינן למימר דמעשה שהיה כך היה, שעל דבר זה נשאלו", והרמב"ם ניסח הלכה זו במישור העקרוני.[13]

הדין הוא: "יצא ידי חובתו", אך הרמב"ם לא נימק את סיבת הדין. ייתכן שהרמב"ם הבין שדברי הגמרא: "אכול מצה אמר רחמנא, והא אכל", הם הנימוק להלכה זו. מכל מקום הרמב"ם לא נימק כמו רש"י והראב"ד שכתבו שיצא ידי חובה כי גופו נהנה.

בהמשכה של אותה הלכה כתב הרמב"ם את ההסבר הראשון שנזכר בגמרא ונדחה, בנוגע למי שאכל מצה כשהוא נכפה בעת שהיה שוטה:

> אכל כזית מצה והוא נכפה בעת שטותו ואחר כך נתרפא, חייב לאכול אחר שנתרפא, לפי שאותה אכילה היתה בשעה שהיה פטור מכל המצוות.

אותו אדם יצטרך לאכול שוב מצה כשיתרפא, מאחר שבעת שטותו הוא היה פטור מהמצוות כי לא הייתה לו כלל מודעות למעשיו. במקרה זה על אף שגופו ניזון מהמצה הוא לא יצא ידי חובה, לעומת אדם שגויים כפו אותו לאכול מצה, שיצא ידי חובה. ההבדל הוא שאותו אדם שכפו אותו לאכול מצה חייב לאכול מצה והיה מודע לכך שהוא אוכל מצה ושמדובר בליל פסח, ולכן על אף שלא הייתה לו כוונה כלשהי בנוגע לקיום המצווה, הוא יצא ידי חובה כי בפועל הוא קיים את המצווה. אך אותו אדם שהיה תחת התקפה של מחלת שיגעון, לא היה מודע כלל באותה עת למעשיו ושהוא אוכל מצה ושמדובר בליל פסח. כדי שאדם יצא ידי חובה צריך שהוא יהיה בר חיובא ומודע למצווה.

הרב וידל די טולושא (מגיד משנה שם) כתב על הרמב"ם:

---

11 בחלק מכתבי היד אין מופיעות המילים שבתוך הסוגריים, וכך במהדורת הרב יוסף קאפח והרב נחום רבינוביץ', יד פשוטה. אמנם לקמן נצטט מדברי השולחן ערוך שפסק כרמב"ם וגרס "או ליסטים". גם במהדורת הרב שבתי פרנקל כתב "או ליסטים".

12 ראשונים אחרים כתבו שאין הלכה כאבוה דשמואל והדין הוא שלא יצא. כך כתבו תוספות (פסחים קטו ע"א ד"ה מתקיף לה). הרמב"ן (מלחמות ה', ז ע"א בדפי הרי"ף) והרא"ש (ג, יא) כתבו שהרי"ף לא פסק כאבוה דשמואל. רבנו יעקב (טור אורח חיים סי' תעה) פסק: "אכלן בלא מתכוין יצא... ואיני יודע אם הוא פוסק דמצות צריכות כוונה או אפי' למ"ד אין צריכות כוונה מודה דכה"ג לא יצא". הטור לא פירט כמו הרמב"ם: "כגון שאנסוהו גויים".

13 הרב יוסף רזין (צפנת פענח, רמב"ם הל' חמץ ומצה ו, ג) דייק בלשון הגמרא שפעולת הכפייה של הפרסיים הייתה בהסבה: "דבגמרא בראש השנה שם דייק לשון כפאו פרסיים. ולמה דייק זה? משום דבאמת בירושלמי כאן [פסחים י, ג] אמר דעל כרחך מיירי בהסב, וכיון שהסב חזקה כיון דמחשבתו ניכרת מתוך מעשיו דנתכוון לשם מצוה. אך הא מבואר (ברכות מו ע"ב) וכן משמע דפרסיים היו נוהגים לאכול בכל השנה בהסיבה". כוונת הצפנת פענח לאמור בירושלמי (פסחים י, ג): "יוצאין במצה בין שכיוון בין שלא כיוון, והכא מכיון שהסיב חזקה כיוון". כאמור, הרמב"ם שם כתב שיצא ידי חובה גם אם סתם גויים או ליסטים כפו אותו ולא כתב שדווקא פרסיים כפו אותו. נוסף על כך, גם אם פרסיים אוכלים כל השנה בהסבה, לא נאמר שהם כפו את אותו אדם לאכול כשהוא מסב. לא זו אף זו, כפייה או אונס הם פעולות הפוכות מאכילה בהסבה. גם אם הגוף היה בתנוחה של הסבה, אי אפשר לראות בזה פעולה של הסבה כנדרש בעת אכילת המצה בליל הסדר, שהיא ביטוי למצב של חירות. על מהות פעולת ההסבה ראה הרחבה בספרי: "הסבה בליל הסדר – מצה וארבע כוסות", באר יהודה – פסחים, עמ' 245-263.

> וראיתי מי שכתב שהטעם שכיון שהוא יודע שהלילה הוא פסח והוא חייב באכילת מצה יצא, אף על פי שלא נתכוון לצאת ונאנס באכילתה. אבל אם היה סבור שהוא חול ואכלה, או שהיה סבור שאין זה מצה ואכלה – לא יצא, וזהו שלא הזכירו בגמרא אלו הצדדין. ודברי טעם הן.

המגיד משנה כיוון בדברים הללו לדברי הרא"ה שכתב הר"ן (ז ע"ב בדפי הרי"ף; כח ע"א).[14] הסברה של הרא"ה היא שלאותו אדם שכפו אותו לאכול מצה צריכה להיות מודעות בסיסית בנוגע לאפשרות קיום המצווה ושאכן מדובר בליל פסח ושמדובר במצה. שהרי אם הוא סבור שסתם נתנו לו לאכול מצה, ולילה זה הוא יום חול רגיל, הוא לא קיים את המצווה. המגיד משנה כתב ש"דברי טעם הן" אך ציין שהערה זו לא נזכרה בגמרא, ויש להוסיף שגם הרמב"ם לא כתב זאת. לקמן נציין את דברי השולחן ערוך שפסק כמו הרמב"ם והוסיף את דברי הרא"ה.

יוצא אפוא שאדם שכפוהו לאכול מצה בלילה הראשון של פסח יצא ידי חובה, בתנאי שידוע לו שהיום ליל פסח ויש מצווה לאכול מצה בלילה זה, והוא מודע לזה שכפו אותו לאכול מצה ולא מאכל אחר. אף שלא הייתה לו כוונה חיובית לקיים את המצווה, הוא יצא ידי חובה והוא אינו צריך לאכול שוב.

הר"ן (שם) כתב עוד בשם "רבינו שמואל ז"ל [הרשב"ם] דאע"ג דאמרינן [מצות] אין צריכות כוונה הני מילי בסתם, אבל במתכוין שלא לצאת אינו יוצא".[15] לפיו, אם אותו אדם שכפו אותו לאכול מצה בליל פסח היה מודע לתאריך ולמצוות היום, אך כוונתו הייתה שלילית, שלא לצאת ידי חובת המצווה, הוא איננו יוצא על אף שהגוף נהנה. אך הריטב"א (כח ע"א) חלק וכתב: "ואפילו עומד וצווח נמי: 'איני רוצה לצאת ולאכול לשום מצוה' יצא". לפי הריטב"א גם אם יש לו כוונה שלילית הוא יוצא ידי חובה, והסיבה כמו שפירש רש"י "דנהנה גרונו".

הראי"ה קוק (טוב ראי – ראש השנה, אות נט [עמ' קב]) כתב שגם לפי מאן דאמר שמצוות אין צריכות כוונה, "אין לומר שאין ערך לכונה במצוה ואין צריך אלא המעשה בלבד, אלא דבאמת צריכים גם כן כונה, אלא דסתמא לשמה קאי, וגם מסתם אמרינן דיש כונה גנוזה בו לשם מצוה. ומשום הכי כשמתכוין בפירוש שלא לצאת, אינו יוצא בעל כרחו", וזו שיטת הרשב"ם. אך מי שסובר שגם אם מתכוון שלא לצאת הוא יוצא, "סבירא ליה דהמעשה לבד נדרש לקיום המצוה לצאת ידי חובה, ועל כן כיון שעשה המעשה, הרי המצוה עשויה אע"פ שעקר את הכונה", וזו שיטת הריטב"א.[16]

נראה שהרמב"ם יסכים לדברי הרשב"ם הללו בהקשר למי שכפו אותו לאכול מצה. במקרה כזה המצה אמנם נאכלה, אך אם הוא ניתב את המודעות שלו למקום אחר על מנת שלא לקיים את המצווה לאכול מצה, הוא לא יצא ידי חובה. הכוונה השלילית שלו משמעותה היא שמבחינתו זהו יום חול רגיל, ואין כל ערך של מצווה באכילה זו, וכסברת הרא"ה.

הרב יוסף קארו (שולחן ערוך, אורח חיים סי' תעה, ד) פסק:

> אכל מצה בלא כוונה, כגון שאנסוהו עכו"ם או לסטים לאכול, יצא ידי חובתו, כיון שהוא יודע שהלילה פסח ושהוא חייב באכילת מצה. אבל אם סבור שהוא חול, או שאין זו מצה, לא יצא.

המשפט הראשון עד המילים "יצא ידי חובתו" הוא ציטוט דברי הרמב"ם. מהמילה "כיוון..." ואילך, אלו הם דברי השולחן ערוך על פי דברי הרא"ה שצוינו לעיל. "כיון שהוא יודע..." – משפט זה הוא נימוק ופירוט של הדין. ברור לאותו אדם שהוא אוכל מצה והוא גם יודע שכעת ליל פסח. אם הוא אינו מודע לשני הנתונים הללו, אזי אכן לא יצא. בסעיף שאחריו (שם ה) כתב השולחן ערוך את ההלכה בנוגע למי שהיה שוטה ואחר כך התרפא, וכלשונו

---

14 הרב יוסף קארו (הקדמה לפירוש כסף משנה על הרמב"ם) כתב: "שם הרב המחבר ספר מגיד משנה שמענו שהיה אינוידאל די טולושה, חברו של הרב רבינו ניסים".

15 דברי הרשב"ם הללו נזכרו גם אצל רבינו יונה (ברכות ו ע"א בדפי הרי"ף). תוספות (סוכה לט ע"א ד"ה עובר) כתבו שאם אדם נוטל ארבעת המינים כדרך גדילתן "אפשר שיתכוין שלא לצאת בו עד אחר ברכה, דאע"ג דאמרי' בסוף ראוהו ב"ד (ר"ה כח:) דמצות אינן צריכין כוונה, מ"מ בעל כרחו לא נפיק", וכך כתב רבנו פרץ (פסחים ז ע"ב) בשם הרשב"ם בנוגע לארבעת המינים.

16 עוד בעניין זה: הראי"ה קוק (טוב רואי – ברכות, אות קכד [עמ' קסא-קסב]).

של הרמב"ם. השולחן ערוך לא נימק את טעם הדין של מי שכפו אותו לאכול מצה, ונראה שיש להסביר את דבריו כפי שהסברנו את דברי הרמב"ם.[17]

על דברי הר"ן בשם הרא"ה ועל הראב"ד שצוינו לעיל, וכן על דברי השולחן ערוך שפירט את ההלכה כדברי הרא"ה, הקשה הרב אלחנן וסרמן (קובץ שעורים, פסחים אות רטז):

> ומה שכתב הר"ן בשם הרא"ה, באוכל מצה ואינו יודע שזו מצה לא יצא לכולי עלמא ונראה הטעם משום דהוי מתעסק,[18] לכאורה חולק על הראב"ד (כתוב שם, פסחים כה ע"א בדפי הרי"ף), דבאכילה מתעסק נמי יוצא.
>
> וצריך עיון, שהר"ן הביא דברי הרא"ה ואחר כך הביא שיטת הרמב"ם, לחלק בין אכילה לשאר מצות מטעמא דנהנה. וכן בשולחן ערוך [אורח חיים סי' תעה, ד] הביא שני הדינים האלו. ולכאורה הן שני הדברים סותרין זה את זה? ובשולחן ערוך יש לומר שחשש להחמיר כהרא"ה, אבל דעת הר"ן צ"ע.

ההנחה בדברי הקובץ שיעורים היא שיש סתירה בין דברי הרא"ה לדברי הראב"ד. אך אין הכרח להסביר כך, שהרי כאמור המגיד משנה טען שגם את הרמב"ם אפשר להסביר כך, וכפי שאכן פירט השולחן ערוך שפסק כרמב"ם. אין אלו שתי הלכות, אלא פירוט ובירור של ההלכה הבסיסית, ואין לראות זו כחומרה. הרמב"ם כתב שמדובר שאותו אדם "אכל מצה בלי כוונה" והסברנו שהוא פסיבי מבחינת הכוונה שלו. הוא לא התכוון לצאת ידי חובת מצה, וגם לא התכוון שלא לצאת, אך ברור לו שהוא אוכל מצה וכעת ליל הסדר, וכפי שכתב הרא"ה. זו אולי הסיבה שהרמב"ם והשולחן ערוך לא נימקו שהסיבה שהוא יוצא ידי חובה היא ש"הגוף נהנה" – ניזון, כי הקובע הוא המודעות של אותו אדם שזו מצה ומדובר בליל פסח. אמנם כפו אותו לאכול מצה ואין לו כל כוונה לצאת ידי חובת המצווה או שלא לצאת, אבל מאחר שבפועל הוא קיים המצווה – הוא יוצא ידי חובה.[19]

ב. "אמר רבא: זאת אומרת התוקע לשיר יצא"

בעקבות הדיון בנוגע לגויים שכפו אדם לאכול מצה, נאמר:

> אמר רבא: זאת אומרת: התוקע לשיר – יצא.

רש"י (ד"ה התוקע לשיר) הסביר:

---

17 הרב משה איסרליש, הרמ"א (שולחן ערוך, אורח חיים סי' רד, ח), פסק: "אם אנסוהו לאכול או לשתות, אף על גב דהחיך נהנה ממנו, אינו מברך עליו הואיל ונאנס על כך (בית יוסף בשם אהל מועד והרא"ה)". על דברי הרמ"א הללו כתב הרב אברהם גומבינר (מגן אברהם שם ס"ק כ): "קשה דבסי' תעה, ד, פסק אנסוהו ואכל מצה יצא, וכתב הרב בית יוסף שם בשם המגיד משנה והר"ן הטעם דאמרינן המתעסק בחלבים ובעריות חייב שכן נהנה ע"ש. ואם כן שמע מינה דחשיב הנאה, ואם כן למה לא יברך עליו? ואין לומר דמיירי דנפשו קצה מלאכול והאכילוהו בעל כרחו, דאם כן אין החיך נהנה ממנו, וצ"ע... ולכן נראה לי שמשום הכי השמיט הרב בית יוסף דין זה".

יש להשיב שאכן הבית יוסף (שם) שם ציטט את דברי הר"ן והמגיד משנה, אך כאמור בשולחן ערוך הוא לא כתב שהסיבה היא שהגוף נהנה, וכדברי הרמב"ם שלא כתב נימוק זה. כמו כן נראה שיש להבחין בין אנסוהו לאכול או לשתות לבין אנסוהו לאכול מצה. כשאנסוהו לאכול או לשתות, המטרה הייתה להשביע את רעבונו, ובמקרה כזה פסק הרמ"א שאין לברך ברכת הנהנין, כי על אף שהחיך נהנה, היה זה בכפייה. אך כשאנסוהו לאכול מצה, ייתכן שגם שם מטרת הכופים הייתה להשביע את רעבונו ולפי הרמ"א הוא פטור מברכת "המוציא" שהיא ברכת הנהנין. אך המטרה בעת אכילת מצה בליל הפסח איננה להשביע רעב ולא להנות את החיך, אלא לקיים מצווה שעליה מברכים "על אכילת מצה". כאמור לעיל, גם רש"י שכתב שהגוף נהנה – אין כוונתו במובן של תענוג או פינוק וכד', אלא כוונתו שהגוף ניזון בכזית מצה כנדרש בליל פסח. אכן, אם אותו אדם שכפו אותו לאכול מצה יברך "על אכילת מצה", אין ספק שהוא יצא ידי חובה כי זה ממש תחילתו באונס וסופו ברצון. אך החידוש הוא שגם אם הוא לא בירך אבל בפועל הוא אכל מצה, הוא יצא ידי חובה. בנוגע להנאה שבאה לאדם שאכל מאכלות אסורות בעל כרחו, אם אסור או מותר, ראה בגמרא (פסחים כה ע"ב), ברמב"ם (הל' מאכלות אסורות יד, יס) ובנושאי כלים.

18 הרב אלחנן וסרמן (קובץ שיעורים, פסחים אות קיז; חלק ב, סי' כג, ו) כתב בנוגע למתעסק ש"נחשב כאילו נעשית המעשה מאליה ולא ע"י האדם".

19 תשובה לקושיית הקובץ שיעורים, ראה: הרב חיים פנחס שיינברג (משמרת חיים, ב, עמ' רצז-רצט).

התוקע לשיר – לשורר ולזמר, כך שמעתי מפי מורי הזקן.
וביסודו של מורי רבי יצחק בן יהודה ראיתי: התוקע לשד – להבריח רוח רעה מעליו.

הגמרא שאלה על כך:

פשיטא, היינו הך? מהו דתימא: התם אכול מצה אמר רחמנא והא אכל, אבל הכא "זכרון תרועה" (ויקרא כג, כד) כתיב, והאי מתעסק בעלמא הוא, קא משמע לן.

היה מקום לחשוב שגופו של אותו אדם נהנה על אף שהאכילוהו בכפייה והוא יצא ידי חובה כי לא הייתה לו כל כוונה באכילה, ואילו התוקע לשיר לא התכוון לשמוע קול שופר למצווה אלא הייתה לו כוונה אחרת – הוא התכוון לשיר. היה מקום להחשיבו כמתעסק, ושתקיעתו איננה נחשבת לתקיעה לשם מצווה ולכן היה מקום לומר שלא יצא, ועל כן אמר רבא שהתוקע לשיר יצא, ורש"י (ד"ה קא משמע לן) כתב: "דאע"ג דמתעסק הוא – יצא, דמצוות אין צריכות כוונה". הריטב"א (שם) הסביר אחרת ולפיו תשובת הגמרא היא שתוקע לשיר איננו חשוב מתעסק, אבל בוודאי מתעסק איננו יוצא ידי חובה. אכן תוספות (ד"ה אבל הכא) ציינו למשנה (לב ע"ב) שבה נאמר "המתעסק לא יצא", ובגמרא (לג ע"ב) נאמר על כך:

והמתעסק לא יצא. הא תוקע לשיר יצא.
לימא מסייע ליה לרבא, דאמר רבא: התוקע לשיר יצא.
דלמא תוקע לשיר, נמי מתעסק קרי ליה.

רש"י (ד"ה מתעסק) כתב שמדובר על מי שבכלל איננו מתכוון לתקוע "אלא מנבח נבוחי, או שהיה נופח בשופר ועלתה בידו תקיעה. אבל תוקע לשיר, שמתכוין לתקיעה בעלמא – יצא". הגמרא דחתה זו בטענה שיתכן שכוונת המשנה לומר שגם תוקע לשיר לא יצא כי גם הוא נקרא מתעסק, מאחר שהוא לא התכוון לתקוע לשם מצווה. לפי הסבר זה, מחד גיסא לא ברור שרבא חלק על האמור במשנה, ומאידך גיסא אין הכרח לומר שמהמשנה יש הוכחה לדבריו.

מכל מקום בסוגייתנו הסיקה הגמרא מדברי רבא הללו שהוא סבר ש"מצוות אין צריכות כוונה", והקשתה על דברי רבא הללו ממשניות ובריתות שמהן ניתן ללמוד שמצוות צריכות כוונה, ותירצה את כולן. בסוף הסוגיה נאמר שרבי זירא אמר לשמשו שיכוון ויתקע ומכאן למדו שבוודאי בנוגע למצוות שופר "מצוות צריכות כוונה".[20]

להלן נעיין בעיקר בפסיקת הרמב"ם בנוגע לכוונה בתקיעת שופר ובהשוואה לדבריו באשר למי שגויים כפו אותו לאכול מצה. הרמב"ם (הל' שופר ב, ד) פסק:

המתעסק בתקיעת שופר להתלמד, לא יצא ידי חובתו. וכן השומע מן המתעסק לא יצא.
נתכוון שומע לצאת ידי חובתו ולא נתכוון התוקע להוציאו, או שנתכוון התוקע להוציאו ולא נתכוון השומע לצאת לא יצא ידי חובתו, עד שיתכוין שומע ומשמיע.

מדברי הרמב"ם נראה שהוא פסק שמצוות צריכות כוונה, ובוודאי במצוות שופר – כוונת שומע ומשמיע. רבנו ניסים, הר"ן (ז ע"ב בדפי הרי"ף; כח ע"א), הצביע על סתירה ברמב"ם:

פסק הרמב"ם ז"ל בפרק שני מהלכות שופר [הל' ד] דצריך שיתכוין משמיע להוציא ושומע לצאת הא לאו הכי לא יצא. אלא שבפרק ו' מהלכות חמץ ומצה [הל' ג] כתב דכפאוהו ואכל מצה יצא.

מהרמב"ם בהלכות שופר משמע שמצוות צריכות כוונה, ומהרמב"ם בהלכות חמץ ומצה משמע שמצוות אינן צריכות כוונה? תשובת הר"ן:

---

20 לסיכום דעות הראשונים והפוסקים אם מצוות צריכות כונה או לא, ובמיוחד במצוות שופר, ראה: בירור הלכה, ראש השנה, עמ' לד-לה.

> ולא פליגא דידיה אדידיה. דסבירא ליה דבתקיעת שופר כיון דחזינן דרבי זירא אמר לשמעיה איכוין ותקע לי, נקטינן דצריך כוונה. אבל בכפאוהו ואכל מצה כיון דלא חזינן בגמרא מאן דפליג עליה בהדיא, לא דחינן לה. דאע"ג דבתקיעת שופר לא יצא, הכא יצא שכן נהנה. כדאמרינן בעלמא [כריתות יט ע"ב] המתעסק בחלבים ובעריות חייב שכן נהנה. ובגמרא נמי עבדינן צריכותא ממצה לשופר הלכך אף על גב דשופר מדחייא דקי"ל צריך כוונה, בכפאוהו ואכל מצה נקטינן דיצא.

תשובת הר"ן היא שדברי רבא בנוגע לשופר נדחו בגמרא בעקבות אמירתו של רבי זירא לשמשו שיכוון להוציאו ידי חובה, ואילו דברי אבוה דשמואל לא נדחו. הנימוק הוא שגופו של אותו אדם שכפו עליו לאכול מצה נהנה. כאמור לעיל, כך נימקו רש"י והראב"ד את הדין באשר לאכילת מצה בכפייה, אך הרמב"ם לא כתב את הנימוק הזה.[21]

גם הרב וידל די טולושא (מגיד משנה, הל' שופר שם) כתב: "ואני תמה בדברי רבינו", והציג את הסתירה כביכול בדברי הרמב"ם וכפי שהקשה הר"ן:

> ולא מצאתי בזה תירוץ נאות לדעתי, אם נוסח ספריו אמת.
> רק שנאמר שרבינו סובר דהא דכפאוהו ואכל מצה אינה תלויה בדין השופר. ואולי שהוא סובר שכיון שאין אדם עושה מעשה בתקיעת שופר אלא השמיעה ואפילו התוקע עיקרו השמיעה לפיכך צריך כונה. מה שאין כן באכילת מצה, ורבה הוא שהשוה דינן. ולפיכך דקדקו ואמרו "אלמא קסבר רבה מצות אינן צריכות כונה", ולא דקדקו כן מההיא דכפאוהו ואכל מצה.
> ועם כל זה אני מסתפק שלא תהיה נוסחת רבינו האמיתית שם גבי מצה 'לא יצא', שכן נראה מן ההלכות. ולא ראיתי מי שחלק בין מצוה למצוה בדין הכונה.[22]

לפי המגיד משנה יש להבחין בין שתי המצוות. בשופר העיקר הוא פעולת השמיעה ולא התקיעה וגם המשמיע וגם השומע צריכים לכוון, "מה שאין כן באכילת מצה". רבא (המגיד משנה גרס רבה, אך בגמרא כתוב רבא) הוא שהשווה ביניהם, והגמרא הסיקה מדבריו בנוגע למי שתקע לשיר שמצוות אינן צריכות כוונה, ולא דקדקו כך ממי שכפו אותו לאכול מצה. אמנם המגיד משנה לא נימק מדוע אין זה כך בעת אכילת מצה.[23]

נראה להסביר את מהלך הגמרא לפי הרמב"ם באופן הבא. כאמור לעיל, לאותו אדם שכפו עליו לאכול מצה, לא הייתה כל כוונה בעת האכילה, הוא לא התכון לצאת ידי חובת מצה וגם לא התכוון שלא לצאת ידי חובת מצה. אך הייתה לו מודעות שזו מצה ושמדובר בליל פסח ובפועל הוא אכל מצה, ומשום כך הוא יצא ידי חובה. רבא הסיק מכך: "זאת אומרת התוקע לשיר יצא". התוקע תקע תקיעות רגילות שמתאימות לדרישת המצווה בראש השנה, אך מטרותיו של התוקע היו אחרות – הוא רצה לשיר או להבריח רוח רעה. מאחר שבפועל אוזנו שמעה תקיעת שופר של ראש השנה, אמר רבא שהוא יצא ידי חובה. המכנה המשותף לאכילת מצה ולשמיעת קול השופר הוא שמדובר על קיום מצוות באמצעות איבריו הפנימיים של האדם – גרונו ומעיו במה שקשור

---

21 הרב נפתלי צבי יהודה ברלין, הנצי"ב (שאלתות דרב אחאי גאון, שאילתא קנד, העמק שאלה, ב), עסק בהרחבה בסוגיית מצוות צריכות כונה, ובדבריו שם הוא דן בנוגע להנאה גופנית שיש בשמיעת קול השופר. כאמור לעיל "שכן נהנה" אין הכוונה להנאה גופנית במובן של תענוג, אלא שגופו ניזון מכזית מצה, או שאוזנו שמעה קול שופר.

22 המגיד משנה הסתפק בתחילת דבריו ובסופם אם הגרסה ברמב"ם בנוגע למי שאכל מצה בכפייה נכונה. יש להעיר שהמגיד משנה עצמו (הל' חמץ ומצה שם) כתב שעל פי הרמב"ם הדין הוא שיצא. הרב יוסף קארו (כסף משנה שם [בית יוסף, אורח חיים סי' תעה, ד-ה]) הסביר את מהלך סוגייתנו והוכיח שהגרסה הנכונה היא שיצא. כמו כן רבי אברהם בן הרמב"ם (שו"ת ברכת אברהם סי' לד) כתב בעניין זה: "ולענין אכל מצה בלא כוונה, ליכא בה ספיקא. דמשלחו ליה לאבוה דשמואל ואוקמה רב אשי בשכפאו אותו פרסיים, ואוקמתא דסמכא היא דלא אידחיא ליה. ועוד דרב אשי בתרא הוא והלכתא כבתראי. וסוגיא דגמרא בכל מקום מצות אינן צריכות כוונה ובריתא שנויה בפסחים בפרק ערבי פסחים אכלן בלא מתכוין יצא ואף על גב דאוקמה ר' שמעון בן לקיש כתנאי כי היכי דלא תיקשי ליה לא איכפת לן בדבריו דיחיד הוא וסוגיא דגמרא דמצות אינן צריכות כוונה היא".

23 נושאי הכלים של הרמב"ם ומפרשים נוספים עסקו בסתירה בדברי הרמב"ם. ראה הפניות רבות בספר המפתח ברמב"ם מהדורת הרב שבתי פרנקל, הל' חמץ ומצה שם והל' שופר שם. ראה גם: הרב יהושע וייצמן ("חובת הכוונה בתקיעת שופר", משוש הארץ, עמ' כה-לג).

לאכילה, ואוזנו במה שקשור לשמיעה. אמנם אם אותו אדם היה עושה פעולות אחרות באמצעות השופר, כגון "מנבח נבוחי" – משמיע קולות אחרים, או שהיה סתם נופח בשופר, אזי ברור שלא יצא ידי חובה גם אם יצאו לו תקיעות שמתאימות לדרישות המצווה. הגמרא הסיקה מדברי רבא שהוא סבר ש"מצוות אין צריכות כוונה", רק מפני שאותו אדם שתוקע לשיר הוא שיזם את הפעולה והוא שכיוון לתקוע על מנת לשיר, ובכל זאת לפי רבא הוא יצא ידי חובה אם תקע כדרישת המצווה.

כך נראה להסביר את מהלך הגמרא לפי הרמב"ם, אך למעשה הרמב"ם לא פסק כרבא וכפי שמשמע בגמרא (לג ע"ב) שדברי רבא אינם תואמים למשנה. אותו אדם שתקע לשיר נחשב למתעסק מפני שהוא איננו פסיבי בכוונותיו כמו אותו אדם שכפו אותו לאכול מצה. במצוות שופר נדרשת כוונת משמיע ושומע, ומי שתוקע לשיר תוקע ומשמיע לעצמו, וכאמור כוונותיו אחרות. מה שאין כן בנוגע למי שאוכל מצה בכפייה. אין שום הלכה בנוגע למי שמאכיל, וגם גוי רשאי להאכיל. אותו אדם שכפו אותו לאכול מצה לא יזם את האכילה, וגם אין לו שום כוונה בעת שאכל. הוא לא כיוון למצווה וגם לא שלל את הכוונה למצווה. נראה עוד שהרמב"ם לא לימד בהלכה זו בנוגע למי שהאכילוהו מצה בכפייה שמצוות לא צריכות כוונה, שהרי אם כן לא היה צריך לכתוב דוגמה: "כגון שאנסוהו..." אלא לכתוב 'אכל מצה בלי כונה, יצא ידי חובה', וכדברי רבי יוחנן (ירושלמי פסחים י, ג) שאמר: "יוצאין במצה בין שכיוון בין שלא כיוון". הרמב"ם רצה ללמד שאם אותו אדם שכפו אותו לאכול מצה מודע לכך שהוא אוכל מצה ושמדובר בליל פסח, הוא יוצא ידי חובה מאחר ש"אכול מצה אמר רחמנא והא אכל". אך כאמור לעיל, אם יש לו כוונה שלילית, והוא אינו רוצה לצאת ידי חובת אכילת מצה, הוא לא יצא. כך גם בנוגע לתקיעה בשופר. לא מספיק שהאוזן תשמע את התקיעה הנדרשת, אלא צריך כוונת משמיע ושומע לקיים המצווה, ולא ניתן לצאת ידי חובה אם יש למשמיע או לשומע או לשניהם כוונות אחרות.

סיכום

אדם שכפו אותו לאכול מצה בליל הסדר, יוצא ידי חובה. מדובר במצב שאותו אדם היה פסיבי בנוגע לקיום המצווה, הוא לא התכוון לקיים אך גם לא הביע התנגדות לקיים. רש"י הסביר שאותו אדם יוצא ידי חובה כי הגוף נהנה, וכפי שאדם שאכל דבר שהתורה אסרה לאכול, כגון חלב, יהיה חייב להביא קרבן. אין מדובר על הנאה חומרית במובן של תענוג, פינוק וכד', אלא שהתורה ציוותה שאדם יזין את גופו בכזית מצה בליל הפסח, וכפי שהתורה אסרה על אדם לאכול מאכלות אסורות. "מצוות לא להנות ניתנו" ובשום מצווה הקריטריון איננו ההנאה שיש לגוף מקיומה.

הרמב"ם פסק גם כן שמי שלא התכוון לאכול מצה בליל פסח ואכל, כגון שגויים אנסו אותו, יוצא ידי חובה. הרמב"ם לא נימק את טעם הדין ולא הזכיר שהסיבה היא שהגוף נהנה. הרמב"ם גם פסק בהמשך ההלכה את האפשרות הנוספת שנזכרה בגמרא בנוגע ל"מי שאכל כזית מצה והוא נכפה בעת שטותו ואחר כך נתרפא, חייב לאכול אחר שנתרפא, לפי שאותה אכילה היתה בשעה שהיה פטור מכל המצוות". בעקבות כך נראה להסביר שאותו אדם שכפו אותו לאכול מצה יצא ידי חובה, כי בעת שכפו אותו הוא היה בר דעת והיה חייב במצוות, ובסופו של דבר גופו ניזון ממצה, וכפי מה שנאמר בגמרא: "רחמנא אמר אכול מצה והא אכל". מפרשי הרמב"ם הוסיפו שמדובר על כך שאותו אדם מודע לכך שהאכילו אותו מצה, ולילה זה הוא ליל פסח, שאם לא כן אין כל ערך באכילתו. נראה עוד שהרמב"ם יסכים לדברי הרשב"ם, שאם אדם מודע שהלילה הוא ליל פסח ושמדובר במצה ובכל זאת הוא אומר שאינו רוצה לקיים את מצוות מצה, הוא לא יצא ידי חובה. המודעות של אותו אדם למצווה היא הקובעת, ולא ההנאה החומרית גופנית שנובעת מאכילת המצה.

בעקבות הדיון בנוגע למי שכפו אותו לאכול מצה, אמר רבא: "זאת אומרת התוקע לשיר – יצא", ומדבריו הסיקה הגמרא שלדעת רבא מצוות לא צריכות כוונה. על אף שמדובר בתקיעת שופר של אדם שכוונתו הייתה שונה, הוא יצא ידי חובה. נראה שרבא הסיק זאת בעקבות המקרה של אותו אדם שכפו אותו לאכול מצה, שכשם שהגוף, המעיים, ניזון מהמצה, גם האוזן שמעה את התקיעות. הרמב"ם לא פסק להלכה את דברי רבא, וכתב שעל מנת לצאת ידי חובה במצוות שופר נדרשת כוונת משמיע ושומע. לכאורה דברי הרמב"ם סותרים אלו את אלו: במצה לא נדרשת כוונה ואילו בשופר נדרשת כוונה. לדברינו הרמב"ם לא למד מהמקרה של אותו אדם

שאכל מצה בכפייה שמצוות אינן צריכות כוונה, אלא שאם אותו אדם שכפו אותו לאכול מצה היה מודע לכך שהוא אוכל מצה ושמדובר בליל פסח, הוא יוצא ידי חובה מאחר ש"אכול מצה אמר רחמנא והא אכל". לעומת זאת בנוגע לתקיעת שופר צריך כוונת משמיע ושומע לקיים המצווה, ולא ניתן לצאת ידי חובה אם יש למשמיע או לשומע או לשניהם כוונות אחרות.

כד. כפאו ואכל מצה... התוקע לשיר